

לכתוב עבר שימושי

בתוך עשרות שנים הפכה דת חדשה, שזה עתה הפציעה, לאימפריה עצומה. סיפורים על הכיבוש היו לאגדות יסוד באסלאם. באיזו מידה הם משקפים את מה שהתרחש, ובאיזו מידה הם מבקשים לעצב עבר אגדי בהתאם לאידיאולוגיה דתית? ספר חדש מנסה להשיב לשאלה זו

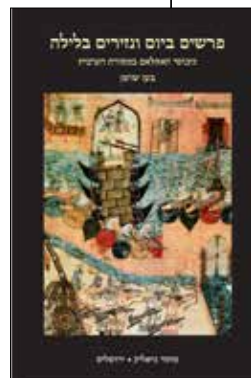
הספרים העוסקים בראשית האסלאם בעברית אינם רבים, וספרו הקודם של המחבר, 'היסטוריה ואידאולוגיה בראשית האסלאם', שראה אור לפני כעשור, הוא אחד מהם. כמה מהרעיונות המוזכרים בו מפותחים בספר הנוכחי. הספר אינו מנסה לשחזר אירועים היסטוריים מראשית האסלאם, או את כיבושי האסלאם, אלא להתרכז במניעים האידאולוגיים של כתיבת ההיסטוריה של הכיבושים. היא הועלתה על הכתב 150 שנה – או אף יותר – לאחר ההתרחשויות, יש בה מעט עובדות והרבה מוטיבים רעיוניים וספרותיים, ולכן קשה להפיק ממנה מידע היסטורי מהימן, לרבות פרטים בסיסיים ביותר כמו שמות המפקדים בקרבות הגדולים או אף השנים שבהן התחוללו. בין המקורות השונים יש הבדלים ואף סתירות בדיווחים באשר לאותם אירועים. בבעיות אלה עוסק הפרק הראשון. מאלף במיוחד לגלות שמסורות הכיבושים כוללות לא פעם מוטיבים זהים הנוכרים בתיאורי קרבות שונים, למשל לחימה של מעטים מול רבים, האויב היודע כי המוסלמים עתידים לנצח אותו בשל עליונותם המוסרית, או בוגד מקומי שמשתף פעולה עם המוסלמים. כמו כן כולל החומר ההיסטורי קטעי שירה ארוכים, תיאור מעשי נסים ונוסחים ארוכים של נאומי מפקדים. כל היסודות הספרותיים האלה נועדו להעביר מסרים אידאולוגיים ותאולוגיים על צדקת האסלאם ועל עליונותו, והמחבר רואה במקורות אלה –

בראש ובראשונה מקבץ של חומרי פולקלור על עבר שאמור להיות זוהר וכן שיקוף של תודעה ותכנית של המוסרים

פרשים ביום ונזירים בלילה
כיבושי האסלאם במסורת הערבית

בעז שושן

מוסד ביאליק, תשפ"ב, 245 עמ'

גם קרבות פנים אסלאמיים תרמו לעיצוב התודעה הדתית בראשית האסלאם. ציור של קרב כרבאל, שהיה לאירוע מכונן של השיעה, בין חוסיין נכדו של מוחמד ובין הח'ליף האומיי יזיד הראשון, עבאס אל-מוסאווי מוזאון בחקלן

אדיקותם הדתית, אומץ לבם, השוויון ביניהם ודמותם המוסרית של המוסלמים מונגדים לתכונות של הביזנטים. הניגוד בין צניעות הערבים לפאר וההדר שרווחו בקרב מעצמות התקופה נדון בפרק השלישי ומעלה מתח מעניין. המסורות מדגישות שאופיים הנזירי של הלוחמים המוסלמים נובע לא מאורח החיים הסגפני שנכפה על תושבי המדבר הערבי אלא מתוקף האיסור של הדת החדשה על כניעה לפיתויים חומריים. עם זאת, במסורות עצמן אפשר למצוא הד לכך שהציפייה לשלל דרבנה את הלוחמים, ואולי דווקא בשל כך חשוב היה לצייר את הלוחמים כמי שמתעלים מעל פיתויים חומריים. בהמשך בוחן הספר את הטיפול של הסיפורים בזהותם השבטית של הכובשים. חילות הלוחמים היו מאורגנים לפי יחידות על בסיס שבטי, ומטבע הדברים מוסרי המסורות נהגו לא פעם לפאר את מעללי בני שבטם, ויש רמזים על כך שהם העצימו את כישלונותיהם של שבטים מתחרים. ועם זאת, המסורות ההיסטוריות מבקשות לתאר את הלוחמים המוסלמיים כמונעים מתוך אחדות ערבית, ולהציג את הערבים הכובשים והנכבשים כבעלי זהות משותפת. המחבר טוען כי לאמיתו של דבר מדובר בניסיון לדחוק את השבטיות מפני הזהות הערבית המשותפת, שהיא זהות מאוחרת בעשרות רבות של שנים.

והכתבים ותגובה לציפיות של צרכני החומרים ... מדובר במיתוס מכונן של החברה המוסלמית, או, במונח אחר, זיכרונה הקיבוצי. כך נוצר עבר שמיש שמגולמות בו נורמות אסלאמיות. לא רק להציג תמונת עבר משופצת נועדה ה'היסטוריה', אלא לברוא למען הדורות הבאים אוסף של זיכרונות שבטיים, רגיונליים וקהילתיים על הכיבושים שיהיה אפשר להתגאות בהם (עמ' 46-47).

אחדות ושוויון

באמצעות מקרי מבחן אחדים בוחן המחבר את המקורות המוסלמיים בהשוואה לתיאורים מקבילים שכתבו הנוצרים, מקצת המקורות מוקדמים מאלה המוסלמיים. כך, נבחנים בפרק השני מקרים כמו כיבוש ערי סוריה חומס ודמשק, תיאור קרב הירמוך המכריע שהתרחש בגולן ב-636 ופתח בפני המוסלמים את הדרך לכיבוש רוב סוריה, כיבושי העיר תְּסֶתֶר והעיר מְּדִי בפרס, וקרבות הקשורים בכיבוש איים בים התיכון. ההשוואה בין שני סוגי המקורות מגלה כי אלה הנוצריים נוטים להיות תמציתיים ולקוניים, "ומצטמצמים למה שנראה כתשתית מינימליסטית של עובדות" (עמ' 53), ואילו העלילה המוסלמית עסוקה באופי המופתי של הכובשים. נזירותם, צניעותם,

למשל, במסורות על כיבוש אלחירה שבדרום עיראק, שהייתה חלק מהאימפריה הפרסית, המחבר מצביע על כך שתושבי אלחירה הערבים הזדהו עם הכובשים. בעיון בחיבורו של המצרי אֶבְן עַבְד אל-חַכֵּם – ספר מהמחצית השנייה של המאה התשיעית העוסק בכיבושי מצרים וצפון אפריקה – עומד שושן על כך שהספרות שצמחה רחוק מבגדד, בירת הח'ליפות העבאסית, הרחיבה בנושאים שנדונו בקצרה בלבד בבגדד ובסביבותיה. את האירועים שהתרחשו במצרים מתאר בפירוט אבן עבד אל-חכם, בן המקום. מתוך ניסיון לייחס יוקרה למצרים הוא משפר את דימויו של כובש מצרים, המצביא עֵמֶר בן אל-עֵאֵץ, והופך אותו למעין גיבור מקומי. מחיבורו של אבן עבד אל-חכם עולה גם מסר של אינטרסים משותפים בין הכובשים לנכבשים. לפי התמונה שהוא מציג, הקופטים, תושביה הנוצרים של מצרים, קידמו בברכה את הכובש, משום שהשלטון הביזנטי היה עוין כלפיהם.

הנה אני בא

הפרק הארוך ביותר בספר עוסק במסורות על כיבוש ירושלים והוא עשוי לעניין במיוחד את הקורא הישראלי. בפרק זה המחבר מבקש להראות כי מסורות שחוברו עשרות שנים אחרי הכיבוש המוסלמי של ירושלים מציגות אותה כהגשמה של רעיון משיחי, יהודי. המחבר גורס כי הכיבוש המוסלמי של ירושלים והמפגש

עם העיר חוללו שינוי בזיקה הרעיונית לירושלים באסלאם. ירושלים הייתה מקום מקדשם של היהודים – אשר נציגיהם בחצי האי ערב סירבו לקבל את שליחותו של מוחמד כנביא – ולכן מוחמד שינה את כיוון התפילה מירושלים למכה. ייחוס מעמד מיוחד לירושלים החל בעיקר במחצית השנייה של המאה השביעית, בימי הח'ליפים הראשונים לבית אומייה, מועאוניה ועבד אל-מלכ, שמקום מושבם היה בסוריה. רק בימיהם, יותר משנות דור לאחר כיבוש העיר, הוכרה חשיבותה של ירושלים. האירוע שמסמל את עליית ירושלים למעמד חשוב בח'ליפות ובתודעה המוסלמית היה בניית כיפת הסלע, שהסתיימה ב-692. הבנייה הייתה סמל לתוכן מוסלמי היורש את התוכן היהודי הקדום. אז החלו להופיע מסורות המקדימות את קדושת ירושלים בתודעה המוסלמית הקיבוצית לזמנו של הנביא, מסורות שמצאו את מקומן, בין היתר, בפרשנות קוראן ובאמרות המיוחסות לנביא מוחמד (חדית').

אפשר לראות במסורות על ביקורו של הח'ליף השני עומר בן אל-ח'טאב בירושלים לאחר כיבושה ניסיון להעלות את מעמדה הדתי בימי האומיים. דמותו של הח'ליף עומר כמי שעמד בראש כיבוש העיר מציגה אותו ככובש האידיאלי ואת כיבוש העיר ירושלים כהתגשמות רעיון יהודי משיחי, ובכך כמעניק לאסלאם לגיטימציה על החזקה בירושלים.

פעמים רבות הייתה משרת המקורות המוסלמיים לתאר את עליונותם המוסרית של הכובשים על פני אויביהם. פרשים ערבים בקרב עם פרשים ביזנטיים, המאה ה-13 הספרייה הלאומית של מדיד

בבניית כיפת הסלע ביקש עבד אל-מלכ להראות כי יכולתם האמנותית העשירה של הערבים לא נופלת מבישורי הלחימה שלהם. נשים מתפללות מול כיפת הסלע, 1998. AWAD AWAD/AFP via Getty Images

המסורות ההיסטוריות מתארות את הלוחמים המוסלמים כמונעים מתוך אחדות ערבית ומתוך ניסיון לדחוק את השבטיות

המחבר טוען כי המסורות המוסלמיות שלפיהן עומר עתיד להיות כובש ירושלים, מקורן בתקוות משיחיות בקרב יהודים בארץ ישראל לשחרור מעול הביזנטים דור או שניים לפני הכיבוש

רק עשרות שנים לאחר כיבושה החל לעלות מעמדה של ירושלים בקרב המוסלמים. כניסת עומר בן אל-ח'טאב לירושלים הכבושה, תחריט רומנטי מהמאה ה-19

המוסלמי. ציפיות אלה התבטאו למשל בחזון המכונה 'נסתרות דרבי שמעון בר יוחאי' שחובר זמן לא רב לאחר כיבוש ירושלים, ולפיו "המלך השני שיעמוד מישמעאל" – היינו, עומר –

יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל וחוצב הר המוריה ועושה אותו מישור כולו ובונה לו שם השתחוויה על אבן שתייה (עמ' 145);

כלומר, יבנה את המקדש מהריסותיו. חזון זה מתבסס גם על נבואות ישעיהו שלפיהן הצופה רואה: "צֶמֶד פְּרָשִׁים, רֶכֶב חֲמֹר, רֶכֶב גָּמֶל" (ישעיהו כ"א, ז'), וכותבים מוסלמים פירשו אותן על פי דרכם. כך אנו מוצאים מסורות מוסלמיות על יהודי המנבא לעומר ניצחון בירושלים לצד מסורות הטוענות כי ישעיהו ניבא לבני ישראל את הגעתם של ישו ושל מוחמד. לפי מסורת זו, ישעיהו פנה לירושלים "ואמר לה, בשורה טובה לך, [שהרי] יבוא אלייך רוכב גמל, כלומר מוחמד" (עמ' 146). בדומה לכך, היהודי המתאסלם הידוע כְּעַב אל-אֶחְבָּאר טען כי כניסת עומר לירושלים

שלפיה בואו של מוחמד ועליית האסלאם נזכרו כבר בכתבי הקודש היהודיים והנוצריים, אלא שבני הדתות הללו זייפו את נוסחי ההתגלויות המקוריות שאלה העניק להם באמצעות נביאי האמת המוסלמים מוסא (משה) ועיסא (ישו). ההכרה היהודית והנוצרית מתבטאת בתיאורי הביזנטים היודעים שהם עתידיים להיות מובסים במערכה, ובדיון ביהודים שניבאו את כיבוש ירושלים בידי עומר. בין אם יש אמת בדעה כי היהודים ראו בכיבושי המוסלמים מימוש של ציפיות משיחיות ובין אם לא, מנקודת מבט מוסלמית חשוב להדגיש כי היהודים ידעו שהמוסלמים עתידיים לנצח ולרשת את העיר שייצגה את שתי הדתות המונותאיסטיות שקדמו לאסלאם. המוסלמים ייחסו חשיבות רבה לחכמים ולמלומדים שבין היהודים והנוצרים – כמו כעב אל-אחבאר שהתאסלם, או הפטריארך של ירושלים שחזה את כיבושי עומר – שמתוך עיונם ובקיאותם בכתבי הקודש ובנבואות האמת חזו את הכיבוש המוסלמי. כך למשל מזכיר המחבר את האיגרת ששלח כביכול מוחמד לפטריארך המלֶפְתִּי באלכסנדריה הקורא לו לקבל את האסלאם. המנהיג הנוצרי, כך מתברר, ידע שעתיד לקום עוד נביא לאחר ישו, ואף ידע את מראהו של מוחמד.

היה או לא היה

לעומת ספרו הקודם של שושן בעברית ניכר שינוי בעמדתו באשר למהימנותה של כתיבת ההיסטוריה המוסלמית הקדומה. מספרו הקודם עולה ספקנות באשר לאפשרות להפיק כל מידע

היא התגשמות נבואה בת 500 שנה על תקומת ירושלים בידי עומר, ואף ציטט פסוק שהומצא והולבש בלבוש מקראי כדי להראות שבתנ"ך עצמו יש עדות לכך. אלא שבשלב מסוים המוסלמים ביקשו להתרחק ולהתבדל מהמסורת היהודית וכשם שהעדיפו את הכעבה על אבן השתייה שעל הר הבית כמקום פולחן, הם גם דאגו להבהיר ש"עומר, גואל ירושלים, אינו בשום אופן מי שיבנה את בית המקדש היהודי השלישי" (עמ' 157).

אמת ידועה מראש

בסיכום הספר מציין המחבר:

הדימוי הבולט ביותר שעובר כחוט השני בעלילות הכיבושים... הוא של הלוחמים האמיצים בשם האסלאם שממלאים תפקיד חשוב בתכנית האלוהית להכות את ה'כופרים' (עמ' 188).

לדידו, ייתכן שזו הסיבה למיעוט הפרטים על הלחימה עצמה בקרבות, שכן יד ההשגחה העליונה היא הקובעת, ולא תחבולות המלחמה. תפקידה של התכנית האלוהית במסורות הכיבוש המוסלמי היא עניין מוכר במחקר. החידוש כאן הוא שלמסורות ההיסטוריות המוסלמיות חשוב להדגיש שהיהודים והנוצרים אישרו את התכנית האלוהית של כיבושי האסלאם, ובכך הוכיחו את אמיתות האסלאם. האישוור הזה משתלב בתפיסה המוסלמית

המחבר טוען כי המסורות המוסלמיות שלפיהן עומר עתיד להיות כובש ירושלים, מקורן בתקוות משיחיות בקרב יהודים בארץ ישראל לשחרור מעול הביזנטים

המפגש בין המוסלמים לביזנטים בקרב הירמוך ב־636 טיפן לנתיבה המוסלמית כר פורה ליצירת מסורות תאולוגיות וסיפורי גבורה. קרב הירמוך, איור מראשית המאה ה־14

לפי התפיסה המוסלמית, באו של מוחמד וכיבושי האסלאם הזכרו כבר במסורות היהודיות והנוצריות. ציור פרטי המציג את עליית מוחמד השמימה, שם פגש את משה ואת ישו, המאה ה־16 הספרייה הבריטית

מהחומר ההיסטוריוגרפי הערבי הקדום, ואילו בספר זה גישתו מתונה יותר והוא מנסה להבחין בין מקורות המשקפים עובדות אמיתיות לבין כאלה שהומצאו כדי לשרת מגמה רעיונית:

האם ביכולתנו לבחון בביקורתיות את התשתית 'העובדתית' שהם מספקים ועדיין לייצר דבר מה בעל משמעות מסיפורי העלילות? דעתי היא שאפשר לעשות זאת, בתנאי שנעלה מסל האשפה של היסטוריונים מחפשי עובדות הרבה ממה שהשליכו כלא־עובדות (עמ' 45-46).

ואכן, בתיאורי הקרבות הגדושים במוטיבים בדיוניים, המחבר מנסה לא פעם לאתר תשתית עובדתית באשר למהלך הקרבות. בדיון על המסורות המציגות את ערביי האימפריה הסאסאנית כעוינים את אדוניהם הפרסים ואוהדים את הכובשים הערבים, נוהג המחבר בזהירות ואינו פוסל את החומר ההיסטורי על הסף:

תהום הייתה פעורה בין הערבים שבעיראק ובין מפקדיהם הפרסים. מדובר לא רק בתהום (מטפורית) לשונית, אלא גם בתהום מנטלית, שאם אכן נכונה, כותבי ההיסטוריה שמחו לאמצה אל חיקם, ואם אינה נכונה, עדיין יכלו לייצר אותה יש מאין לשיעור רצונם ולשירות מטרתם (עמ' 116).

אפשר אף להבין שהוא מקבל את המסורת כהווייתה:

דומה שהופעתם של "הערבים החדשים" עוררה תחושות רדומות מקרב ערבים שהיו תושבים ותיקים בשטחים שהיו עתידיים להיכבש. תחושות אלה גרמו להם להגיב בהתאם (עמ' 117).

אפילו מסורות שרוב החוקרים רואים אותן כבדיוניות אינן נדחות כאן על הסף. בין אלה אפשר למנות את המפגש שנערך כביכול ערב קרב הירמוך בין המפקד המוסלמי ח'אלד בן אל-וליד למפקד הביזנטי ובו התנהל בין השניים דיון תאולוגי, ואת תיאור הגעתו של הח'ליף עומר לירושלים לאחר כיבושה, שאותו הוא מכנה "אמיתית או מדומיין" (עמ' 138). למרבה התימהון, אפשר אף להבין כי המחבר מקבל מסורת זו כהווייתה כאשר הוא כותב כי חלקו הראשון של החזון היהודי 'נסתרות דרבי שמעון בר יוחאי' "נכתב ככל הנראה זמן קצר לאחר כניסת עומר לירושלים" (עמ' 145).

המחבר מקבל לא פעם מסורות מסוימות כבעלות גרעין אותנטי המייצג שכבה קדומה שחדרה לחיבורי ההיסטוריה של המאה התשיעית ואילך, שעיצובם היה אידאולוגי בעיקרו. כך למשל הוא מקבל את המסורות בדבר המתיחות בין ערבים נוצרים לערבים מוסלמים, ואת המסורות המספרות על שיתוף בין שתי הקבוצות הוא דוחה כהמצאות מאוחרות. בדומה לכך המחבר מקבל כהווייתו את המידע הנזכר ביחס לחלוקה שבטית של היחידות הלוחמות ואפילו את הידיעות על כך שהח'ליף עומר הבטיח מענק גדול ללוחמי קרב קאדסיה, שהביא לנפילת האימפריה הסאסאנית. נראה אפוא שבספרו זה המחבר אמנם ניגש למסורות ההיסטוריות המוסלמיות בביקורתיות, אבל הוא נזהר מאוד לא לשפוך את התינוק עם המים, ומאתר מאחורי הסיפורים גם את האירועים שעומדים מאחוריהם. □

ד"ר אמיר מזור עמית מחקר בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה. כתב עבודת דוקטור על הסולטנות הממלוכית במצרים ובסוריה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית

לרכישת הגיליון

סגולה

מגזין ישראלי להיסטוריה